

УДК 94:329.78–057.87(477)

Микола Кикоть

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СТУДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті автор зробив спробу висвітлити та всебічно проаналізувати особливості становлення та розвитку студентського руху в демократичному українському суспільстві.

Автор констатує, що членство в студентських громадських організаціях стимулює активність студентської молоді, сприяє формуванню лідерських якостей, дає змогу реалізувати себе як обдаровану і талановиту особистість. Студентські організації, відстоюючи інтереси студентства, зокрема щодо соціально-правового захисту, налагодження взаємодії з адміністрацією ВНЗ та органами державної влади, сприяють оптимізації навчально-виховного процесу, розв'язанню різноманітних проблем студентів, формуванню виваженої державної молодіжної політики.

Доведено, що процес становлення та розвитку студентського руху в Україні у період незалежності був обумовлений суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями розглядуваного періоду. З посиленням демократичних процесів у державі відбулася активізація організованого студентського руху, що був представлений студентськими профспілками, органами студентського самоврядування, студентськими громадськими організаціями, фаховими студентськими організаціями та об'єднаннями за інтересами тощо.

З'ясовано, що найбільш суттєвими особливостями розвитку студентського руху були його демократичність за характером створення та діяльності, соціальна спрямованість, часткова політизація, зростання кількості та розширення напрямів діяльності студентських організацій.

Ключові слова: *молодь, студентський рух, студентські громадські організації, органи студентського самоврядування, вищі навчальні заклади.*

В статті автор спробував освітлити та всебічно проаналізувати особливості становлення та розвитку студентського руху в демократичному українському суспільстві.

Автор констатує, що членство в студентських громадських організаціях стимулює активність студентської молоді, сприяє формуванню лідерських якостей, дозволяє реалізувати себе як обдаровану і талановиту особистість. Студентські організації, відстоюючи інтереси студентства, зокрема щодо соціально-правового захисту, налагодження взаємодії з адміністрацією вузу та органами державної влади, сприяють оптимізації навчально-виховного процесу, розв'язанню різноманітних проблем студентів, формуванню виваженої державної молодіжної політики.

Доведено, що процес становлення та розвитку студентського руху в Україні у період незалежності був обумовлений суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями розглядуваного періоду. З посиленням демократичних процесів у державі відбулася активізація організованого студентського руху, що був представлений студентськими профспілками, органами студентського самоврядування, студентськими громадськими організаціями, фаховими студентськими організаціями та об'єднаннями за інтересами тощо.

З'ясовано, що найбільш суттєвими особливостями розвитку студентського руху були його демократичність за характером створення та діяльності, соціальна спрямованість, часткова політизація, зростання кількості та розширення напрямів діяльності студентських організацій.

Ключевые слова: *молодежь, студенческое движение, студенческие общественные организации, органы студенческого самоуправления, высшие учебные заведения.*

The author has attempted to highlight the features and analyze comprehensively the formation and the development of the student movement in a democratic Ukrainian society.

The author states that membership in the student organizations, social activity stimulates students, promotes leadership qualities, it makes possible to realize themselves as gifted and talented

person. Student organizations defending the interests of the students, including the social and legal protection, establishing cooperation with the administration of universities and public authorities contribute to the optimization of the educational process, solving various problems of students forming a balanced state youth policy.

It was proved that the process of formation and development of the student movement in Ukraine in the period of independence was due to socio-political and socio-economic transition period under consideration. With the strengthening of democratic processes in the country there was activation of organized student movement that was presented to student unions, student government, student public organizations, professional associations and student organizations of interest and more.

It was found that the most notable features of the student movement have its democratic in character creation and activity, social orientation, partial politicization increase in the number and extension activities of student organizations.

Keywords: youth, student movement, student social organizations, student government, universities.

Актуальність і постановка проблеми. Студентський рух, будучи невід'ємною складовою молодіжного руху, завжди активно заявляв про себе у суспільно-політичному житті України. За часів незалежності студентський рух пройшов складний шлях у своєму розвитку, перетворюючись на дієву складову структуру самоорганізації українського суспільства. Він все активніше заявляв про себе в алгоритмі суспільного життя країни як учасник формування та реалізації молодіжної політики.

В умовах сьогодення студентський рух набуває особливого значення, оскільки він об'єднує активну, прогресивно мислячу молодь, яка підтримує і всіляко сприяє процесу євроінтеграції України, відстоює думку про необхідність здійснення нагальних соціально-політичних, економічних, культурних реформ, реалізація яких призведе в майбутньому до якісних змін у житті нашого суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи проблему становлення та розвитку студентського руху в Україні у період незалежності варто відмітити, що вона розглядається вітчизняними дослідниками в основному як складова молодіжного руху. Серед незначної кількості наукових розвідок українських дослідників, присвячених різним аспектам молодіжного руху і, зокрема, студентського, на особливу увагу заслуговують праці О. Корнієвського, В. Якушика [Корнієвський, 1997], О. Єригіна [Єригін, 1993], І. Коляки [Коляка, 1994], В. Бебика, М. Головатого, В. Ребало [Бебик, 1996], Ю. Бобровніка [Бобровнік, 2009], Р. Божинова [Божинов, 2009], Є. Бородіна [Бородін, 2006]. Однак процес становлення та розвитку студентського руху в Україні в період незалежності потребує більш ґрунтовного дослідження.

Мета написання статті. Автор статті ставить за мету здійснити спробу висвітлити та всебічно проаналізувати особливості становлення та розвитку студентського руху в демократичному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи студентський рух, необхідно враховувати, що він є непростим соціальним явищем і, як мінімум, складається з організованої молоді, яка юридично оформлена у громадські об'єднання, та неформальної самоорганізованої студентської

ініціативи, «студентської субкультури», які взаємно доповнюються. І хоча, за даними фахівців, лише 2-3% української молоді перебуває в офіційно зареєстрованих молодіжних організаціях, а натомість понад 25% знайшли своє місце у неформальних об'єднаннях, автор статті все ж вважає, що найбільш дієву частину студентського руху складають студентські громадські об'єднання, які зареєстровані та діють відповідно до чинного законодавства і у тісній взаємодії з державними органами, і, в першу чергу, прагнуть вирішувати важливі соціальні проблеми студентства, сприяють їх соціалізації у відповідних соціально-економічних умовах розвитку суспільства, його політичної системи, традицій, культури. Саме вони є об'єктом нашого дослідження.

Система освіти в Україні на початку 1990-х рр. продовжувала переживати кризу, і це стало однією з причин виникнення студентських профспілкових організацій, що поставили за мету захистити інтереси студентства перед державою та адміністрацією ВНЗ. Таке завдання визначили Перша українська студентська профспілка (ПОСТУП), Профспілка студентів «Пряма дія», Асоціація студентських профспілкових організацій України, заявивши, що одна з цілей діяльності в таких складних умовах полягала в консолідації сил студентства на засадах українського державницького націоналізму, всебічному сприянні ініціативам українських студентів, реалізації їх ідей, спрямованих на розвиток і зміцнення Української держави та розвиток української освіти [Політичні партії України, 1998: с. 692].

1991 р. у багатьох ВНЗ України було сформовано самостійні студентські організації: Українську студентську спілку (УСС), Спілку українських студентів, Студентське братство, Український фонд студентів та ін. У той період Україною прокотилася хвиля студентських страйків, відбулося студентське голодування 2-17 жовтня 1990 р. в Києві, організоване і проведене УСС та Львівським студентським братством. Ця подія пізніше отримала назву «оксамитова революція», або «революція на граніті», і стала кульмінацією студентського руху в Україні. Підтримати голодуючих на площі Жовтневої Революції (нині Майдан Незалежності) приїжджали студенти з багатьох міст України. Акція перетворилася на організований масовий студентський рух. Студенти вимагали відставки Голови Ради Міністрів В. Масола, проведення виборів на багатопартійній основі навесні 1991 р., прийняття постанови Верховної Ради про націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ в Україні, відмови від підписання нового союзного договору, повернення в Україну всіх громадян УРСР, які проходили строкову службу в армії за її межами, проведення референдуму про довіру Верховній Раді. Унаслідок двотижневого голодування всі вимоги студентів, крім референдуму, було виконано.

З проголошенням Акту про державну незалежність України УСС розпочала свою діяльність у сфері розвитку студентського самоврядування. Так, за підтримки університетських осередків УСС у

Київському державному університеті та Київському політехнічному інституті утворено студентські парламенти, а для їх роботи адміністрація навчальних закладів надала приміщення [Доній, 1999: с. 129-131]. Проте, з політичної арени організація не зійшла, адже 13 вересня 1991 р. конференція Координаційної ради УСС висунула кандидатом у Президенти України В. Чорновола. Також активісти студентської організації взяли участь у підготовці та проведенні референдуму щодо незалежності України 1 грудня 1991 р., тобто організація перейшла від боротьби за волю України до реального державотворення.

УСС активно домагалася підвищення студентських стипендій, створення системи безкоштовного харчування для студентів із малозабезпечених сімей та сиріт. Також Спілка приділяла увагу налагодженню роботи органів самоврядування у ВНЗ і закріпленню їх «вольностей» у статутах навчальних закладів та документах Міністерства освіти України.

Не оминав студентський актив розвиток суспільно-політичної науки. У 1995 р. Спілка провела науково-практичні конференції «Українська молодь у політичному вимірі», «Вплив студентського руху на політичну ситуацію в Україні у 80-90-ті рр.», студентський літній навчальний табір на Шацьких озерах, спільно з «Молодим Рухом» організувала семінари-дискусії на теми «Чи можливий в Україні авторитаризм?», «Українські орієнтири: Європа чи Азія» та ін. Більшість із проголошених Президентом програмових тез, на думку членів Спілки, залишилися не виконаними, тому делегати VI з'їзду організації, що відбувся у м. Луцьку 25-26 листопада 1995 р., критикували неспроможність законодавчої та виконавчої влади стабілізувати політико-економічну ситуацію в державі. Делегати вважали, що виходом із кризи повинно стати ухвалення нової Конституції України шляхом всенародного референдуму та проведення парламентських виборів за пропорційною системою. З'їзд також висловив необхідність виробити механізм залучення студентів для участі у виробленні і здійсненні державної політики щодо студентства. Для цього УСС пропонувала провести в 1996 р. Конгрес студентів із представництвом на ньому обраних делегатів від студентських громад усіх ВНЗ України та створити на ньому Федерацію студентів України, що могла б репрезентувати українське студентство на національному та міжнародному рівні, брати участь у виробленні державних програм щодо соціального захисту студентів, науки та освіти. Секретаріатом УСС було розроблено необхідну для цього проектно-нормативну документацію, яку було направлено на розгляд у Кабінет Міністрів, Верховну Раду та Національну Раду з питань молодіжної політики при Президентові України. Делегати з'їзду головою УСС переобрали Ю. Зубка, першим заступником обрали В. Терещенка, Головою Секретаріату – К. Лигуна [Бобровнік, 2009: с. 54].

За незалежності України пріоритетною функцією студентського руху стала соціальна: розв'язання соціально-економічних проблем студентства, захист їхніх прав та інтересів. Час від часу студентство виявляло і високу політичну активність (особливо під час виборів). Зокрема, опозиційний рух 2001 р. «Україна без Кучми» розпочинався як студентський. Його активними учасниками стали 2,5 тис. осіб, переважно студенти та викладачі, які впродовж грудня-січня організували наметові містечка та низку акцій. У березні було створено Всеукраїнський громадянський комітет опору «За правду!», в якому об'єдналися студенти Києва, Львова, Харкова та інших міст. Завершилося все втручанням міліції і масовими арештами 9 березня 2001 р.

2004 р. позначений значною активізацією студентського руху. Зокрема, майже півроку тривало протистояння сумських студентів і адміністрації ВНЗ з приводу об'єднання трьох сумських вищих навчальних закладів, яке завершилось пішим походом студентів до Києва та відміною Указу Президента України «Про створення Сумського національного університету». Активна громадянська позиція молоді виявилася і під час «помаранчевої революції».

Останніми роками організований студентський рух в Україні активізувався: проведення акцій, зустрічей із представниками адміністрації ВНЗ та органів державної влади, створення різноманітних студентських об'єднань. У сучасному студентському русі функціонують кілька типів об'єднань:

– профспілки. Їх першочерговими завданнями є розв'язання соціальних проблем студентства, захист інтересів молодих людей перед державою та адміністрацією ВНЗ (Перша українська студентська профспілка ПОСТУП, профспілка студентів «Пряма дія», Асоціація студентських профспілкових організацій України);

– органи студентського самоврядування. Створюються і функціонують з метою забезпечення виконання студентами своїх обов'язків і прав, сприяння гармонійному розвитку особистості студента, формуванню в нього навичок майбутнього організатора, керівника. Вищим органом студентського самоврядування є загальні збори (конференція). Виконавчий орган студентського самоврядування може мати різні форми: студентська спілка, сенат, парламент, старостат, студентська навчальна (наукова) частина, студентський деканат, рада тощо;

– фахові студентські організації та об'єднання за інтересами. Організації такого типу поширені в окремих ВНЗ та факультетах (наприклад, асоціації студентів-юристів, історичні студентські товариства тощо);

– громадські студентські організації. Цей тип об'єднань репрезентує насамперед громадсько-політичну ініціативу студентства та обстоює його права.

Членство в студентських громадських організаціях стимулює активність студентської молоді, сприяє формуванню лідерських якостей, дає змогу реалізувати себе як обдаровану і талановиту особистість. Студентські організації, відстоюючи інтереси студентства, зокрема щодо соціально-правового захисту, налагодження взаємодії з адміністрацією ВНЗ та органами державної влади, сприяють оптимізації навчально-виховного процесу, розв'язанню різноманітних проблем студентів, формуванню виваженої державної молодіжної політики.

Щороку студентські організації реалізують різноманітні програми, спрямовані на розвиток студентського самоврядування, забезпечення нешкідливих умов життя, навчання та оздоровлення студентів, підвищення їхньої громадської, культурологічної та наукової активності. Серед форм роботи переважають організація і проведення конференцій, форумів, круглих столів, семінарів, конкурсів, акцій протесту, навчально-відпочинкових та оздоровчих таборів тощо.

Нині в українському молодіжному русі найдієвішими студентськими громадськими організаціями є: ВМГО «Українська студентська спілка», ВМГО «Асоціація правозахисних організаторів студентів України», ВМГО «Всеукраїнська рада студентів», ВМГО «Українська асоціація студентського самоврядування», ВМГО «Студентська республіка» та ін.

Розвиток студентського руху в Україні у зазначений хронологічний період відзначався поширенням органів студентського самоврядування у ВНЗ, активізацією їх діяльності. Зокрема, у травні 2005 р. була створена Всеукраїнська студентська рада (ВСР) як дорадчо-консультативний орган при Міністерстві освіти і науки України. До ВСР входило близько 200 органів студентського самоврядування ВНЗ України.

У липні 2005 р. ВСР підписала Меморандум про співпрацю з Міністерством освіти і науки України. З травня 2006 р. набула статусу кандидата в члени ESIB - об'єднання національних студентських союзів Європи, однак у грудні 2007 р. втратила такий статус та не набула повноправного членства, внаслідок невідповідності критеріям членства в ESIB (незалежність, керованість студентами, реперзентативність).

ВСР проводила навчальні форуми для лідерів ОСС, організувала стажування більш ніж 100 представників ОСС в університетах Польщі з питань студентського самоврядування.

Здійснивши аналіз процесу розвитку студентського руху в період незалежності України можемо виокремити його найбільш суттєві особливості.

По-перше, серед основних інститутів соціалізації нового покоління саме студентським організаціям молоді люди виявляють досить високу довіру. На сьогодні у вищих навчальних закладах України діють різні студентські об'єднання, які презентують інтереси студентства. Дві організації з них претендують на офіційне представництво студентської громади – професійна спілка студентів та органи студентського

самоврядування.

По-друге, визначальною рисою сучасного студентського руху України є його демократичність за характером створення та діяльності: переважна більшість студентських об'єднань сформована самими студентами. Демократичність забезпечується ще й тим, що чинне законодавство практично знімає всі обмеження, які існували раніше, на створення об'єднань (за винятком деструктивних, кримінального характеру). Це підтверджує Закон України від 1 грудня 1998 року «Про молодіжні та дитячі громадські організації», в якому, зокрема, сказано: «Молодіжні та дитячі громадські організації утворюються і діють на засадах добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності» [*Нормативно-правова база..., 2001: с. 129*].

По-третє, сучасний студентський рух відзначається великою кількістю різнопланових за напрямками діяльності і політичними уподобаннями студентських організацій. Так, з року в рік зростає кількість регіональних та всеукраїнських студентських об'єднань.

Четвертою особливістю становлення та розвитку студентського руху в Україні є те, що цей процес відбувається у складних соціально-економічних умовах, що спричиняє бажання молодих людей створювати, у першу чергу, організації соціального спрямування. Причому, як свідчать дані соціологічних досліджень, частка молоді, яка підтримує діяльність таких організацій, зростає: 1993 р. таких молодих людей було 47%, а 2002 р. – 89% [*Божинів, 2009: с. 76*]. Враховуючи це, досить значна частина студентських організацій переймається вирішенням соціальних, професійних, освітніх питань, прагнучи забезпечити собі певний соціальний захист. Такий підхід притаманний усім етапам розвитку студентського руху. Оцінюючи в цілому соціальну діяльність студентських організацій, необхідно підкреслити, що ця робота не обмежується організацією дозвілля, а направлена передусім на захист своїх прав та інтересів.

П'ятим проблемним питанням розвитку студентського руху є те, що в останні роки поглиблюється процес певної його політизації. У країні відбувається становлення багатопартійності, зміцнюють свої позиції політичні партії, які прагнуть створювати власні молодіжні структури, з залученням найактивнішої верстви населення. Та й самі лідери, керівники багатьох студентських організацій через матеріальну, фінансову скруту, в якій перебуває більшість об'єднань, намагаються шукати заступництва, допомоги у «дорослих», зокрема політичних, організацій. Особливо активно це відбувається в період передвиборчих кампаній. Отож з другої половини 90-х років все більше стала спостерігатися тенденція до створення припартійних молодіжних організацій, таких об'єднань молоді, що прагнуть залучати її до активної політичної діяльності. Так, серед 40 зареєстрованих у 2001-2002 рр. всеукраїнських молодіжних організацій політично спрямованих було 15 (37,5%), тоді як на кінець 1998 р.

об'єднання такого типу становили близько 15%. Нині майже всі провідні політичні партії мають молодіжних партнерів. Головною рушійною силою їх є студентство [Божинов, 2009: с. 77].

Шоста особливість становлення та розвитку українського студентського руху пов'язана з проблемами фінансування його діяльності. Бюджет студентських громадських організацій формується переважно за рахунок членських внесків, добровільних пожертвувань, отриманих від юридичних чи фізичних осіб на статутну діяльність цих організацій. Органи виконавчої влади, місцевого самоврядування можуть також делегувати студентським організаціям повноваження щодо реалізації відповідних програм та заходів і в цьому випадку надавати їм фінансову та матеріальну допомогу, здійснюючи контроль за цільовим використанням виділених коштів. Це особливо важливо, якщо враховувати, з одного боку, злиденну матеріальну базу майже всіх студентських об'єднань, постійну їх фінансову скруту, нерозвиненість організаційних структур на місцях, нестачу підготовлених кадрів для роботи зі студентами. З другого ж боку, такий підхід відповідає практиці розвинених країн Заходу. Так, у США, незважаючи на величезну кількість фондів і корпоративних спеціалізованих програм, урядовий бюджет все ще залишається головним джерелом фінансування некомерційних організацій і вдвічі перевищує обсяги приватних пожертвувань.

Висновки. Отже, процес становлення та розвитку студентського руху в Україні у період незалежності був обумовлений суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями розглядуваного періоду. Можемо констатувати, що студентський рух розвивався у руслі молодіжного руху, будучи невід'ємною його складовою.

З посиленням демократичних процесів у державі відбулася активізація організованого студентського руху, що був представлений студентськими профспілками, органами студентського самоврядування, студентськими громадськими організаціями, фаховими студентськими організаціями та об'єднаннями за інтересами тощо.

З'ясовано, що найбільш суттєвими особливостями розвитку студентського руху були його демократичність за характером створення та діяльності, соціальна спрямованість, часткова політизація, зростання кількості та розширення напрямів діяльності студентських організацій.

ЛІТЕРАТУРА

- Банах, 2001* – Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій / Редкол.: В. П. Банах, С. В. Зелінський, А. Г. Зінченко та ін. – К. : Четверта хвиля, 2001. – С. 129.
- Бєбик, 1996* – Бєбик В. Політична культура сучасної молоді / В. Бєбик, М. Головатий, В. Ребкало. – К. : Маєстро, 1996. – 123 с.
- Бобровнік, 2009* – Бобровнік Ю. В. Суспільно-політична діяльність української студентської спілки в Україні (грудень 1991 – червень 1996 рр.) / Ю. В. Бобровнік // Український науково-інтелектуальний простір : реалії та перспективи розвитку : Матеріали I Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 28-30 квіт. 2009 р., м. Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 52-57.

- Божинов, 2009* – Божинов Р. А. Особливості розвитку студентського руху в Україні (1991-2004 рр.) / Р. А. Божинов // Наукові праці. Історія, техніка, екологія, філологія, економіка, педагогіка, політичні науки, техногенна безпека, комп'ютерні технології: наук.-метод. журнал. – Миколаїв, 2009. – Т. 94. – Вип. 81. – С. 75-78. (Історичні науки).
- Бородін, 2006*. – Бородін Є. І. Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991-2004 рр.): Монографія / Є. І. Бородін. – Донецьк: Герда, 2006. – 472 с.
- Доній, 1999* – Доній О. Історія УСС мовою документів і фактів (1989-1999): О. Доній, О. Синельников. – К.: Смолоскип, 1999. – 324 с.
- Єригін, 1993*. – Єригін О. Особливості формування і діяльності студентських громадсько-політичних об'єднань в умовах становлення багатопартійності в Україні: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. – Харків, 1993. – 26 с.
- Коляка, 1994* – Коляка І. Студентський рух в Україні (кінець 80-х – початок 90-х рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. – К., 1994. – 23 с.
- Корнієвський, 1997* – Корнієвський О. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. Корнієвський, В. Якушик. – К.: Громада, 1997. – 256 с.
- Політичні, 1998* Політичні партії України. – К.: К.І.С., 1998. – 704 с.

REFERENCES

- Banakh, 2001* – Normatyvno-pravova baza diyalnosti gromadskykh molodizhnykh organizatsij / Redkol.: V. P. Banakh, S. V. Zelinskyj, A. G. Zinchenko ta in. – K.: Chetverta kvyylya, 2001. – S. 129.
- Bebyk, 1996*. – Bebyk V. Politychna kultura suchasnoyi molodi / V. Bebyk, M. Golovatyj, V. Rebkalo. – K.: Maestro, 1996. – 123 s.
- Bobrovnik, 2009* – Bobrovnik Yu. V. Suspilno-politychna diyalnist ukrayinskojy studentsojy spilky v Ukrajini (gruden 1991 – cherven 1996 rr.) / Yu. V. Bobrovnik // Ukrajinskyj naukovointelektualnyj prostir : realiyi ta perspektyvy rozvytku : Materialy I Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf., 28-30 kvit. 2009 r., m. Pereyaslav-Khmelnyskyj. – Pereyaslav-Khmelnyskyj, 2009. – S. 52-57.
- Bozhynov, 2009* – Bozhynov R. A. Osoblyvosti rozvytku studentskogo rukxu v Ukrajini (1991-2004 rr.) / R. A. Bozhynov // Naukovi pratsi. Istoriya, tekhnika, ekologiya, filologiya, ekonomika, pedagogika, politychni nauky, tekhnogenna bezpeka, kompyuterni tekhnologiyi: Nauk.-metod. zhurnal. – Mykolayiv, 2009. – T. 94. – Vyp. 81. – S. 75-78. (Istorychni nauky)
- Borodin, 2006* – Borodin Ye. I. Istoriya formuvannya derzhavnoyi molodizhnoyi polityky v Ukrajini (1991-2004 rr.): Monografiya / Ye. I. Borodin. – Donetsk: Gerda, 2006. – 472 s.
- Donij, 1999* – Donij O. Istoriya USS movoyu dokumentiv i faktiv (1989-1999) : O. Donij, O. Synelnykov. – K. : Smoloskyp, 1999. – 324 s.
- Yerygin, 1993* – Yerygin O. Osoblyvosti formuvannya i diyalnosti studentskykh gromadskopolitychnykh obyednan v umovakh stanovlennya bagatopartijnosti v Ukrajini: Avtoref. dys. ... k.i.n. – Kharkiv, 1993. – 26 s.
- Kolyaka, 1994* – Kolyaka I. Studentskyj rukx v Ukrajini (kinets 80-kx – pochatok 90-kx rr.): Avtoref. dys. ... k.i.n. – K., 1994. – 23 s.
- Korniyevskyj, 1997* – Korniyevskyj O. Molodizhnyj rukx ta politychni obyednannya v suchasnij Ukrajini / O. Korniyevskyj, V. Yakushyk. – K.: Gromada, 1997. – 256 s.
- Politychni., 1998* – Politychni partiyi Ukrainy. – K. : K.I.S., 1998. – 704 s.

Надійшла до друку 9.07.2014.